

Janusz Siatkowski
Warszawa

Słowiańskie nazwy ‘uda’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych

Podstawą tego opracowania są materiały gwarowe zebrane dla Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego. Na miejsce podanej w OLA (t. 9, m. 44) mapy punktowej daję tu opracowaną przez Panią Profesor Dorotę Rembiszewską mapę syntetyzującą z różnego typu płaszczyznami dla nazw tworzących wyraźne areale, uzupełnioną znakami geometrycznymi dla nazw rzadszych, umieszczonymi w poszczególnych punktach. Tego typu mapa wyraźniej pokazuje bardzo skomplikowane podziały terenowe i różnego typu pasy przejściowe. Poza tym załączona tu mapa została skorelowana z wcześniej opublikowaną przeze mnie mapą ‘łydki’ (SIATKOWSKI b, 193–222) przez wprowadzenie identycznych znaków kartograficznych dla nazw zanotowanych w obu znaczeniach. Daje to możliwość lepszego zorientowania się w ich często różnych zasięgach terenowych.

Podobnie jak w innych moich artykułach poświęconych wybranym nazwom części ciała objaśniam szczegółowo występujące tu nazwy, na co przy publikowanych w tomach OLA nie ma miejsca. Dla celów porównawczych przytaczam dane o geografii i historii analizowanych nazw na podstawie wcześniejszych opracowań oraz współczesnych i historycznych słowników języków słowiańskich. Pokazuje to zmiany historyczne w zasięgach poszczególnych wyrazów oraz na różnice między słownictwem literackim i gwarowym.

Bardzo rozległy teren, oznaczony na mapie szarą płaszczyzną (braku materiału w punktach rosyjskich nie sygnalizuję, bo zniekształca to rzeczywisty obraz), zajmują wyrazy związane z rdzeniem **lęg-*/**lęž-*. Formy od **lęž-* występują niemal w całej Rosji (na samej północy tylko w rozproszeniu) oraz dosyć powszechnie we wschodniej części Białorusi i Ukrainy, a sporadycznie wyspowo też bardziej na zachód. Na mapie ‘uda’ w Atlasie białoruskim, dysponującym gęstszą siatką

punktów, zasięg nazwy *ляшка* jest podobny, choć w szczegółach widoczne są pewne różnice (LAB, t. 3: 92, s. 50–51). W OLA najpowszechniejsza jest formacja **leźbka* f., np. brus. *l'aška*, rzadziej *l'ažka*, ukr. podobnie *l'aška*, *l'ažka*, *l'ažka*, ros. *l'aška*, *l'aškə*, rzadko *l'ažka* i sporadycznie *l'oška* (610), *l'eška* (637).

Formy inne niż **leźbka* oznaczono na mapie za pomocą osobnych znaków. Ich podkreślenie oznacza, że w danym punkcie formy **leźbka* nie zanotowano. W dwóch sąsiadujących ze sobą punktach na północy Rosji koło m. Niandoma i Kargopol (na południu obwodu archangielskiego) zapisano formę rodzaju nijakiego **leźbko* (*l'aško* 554, *l'aško* 571) i raz formę **ležina* (*Ž > š*) *l'ašyna* w obwodzie leningradzkim (564).

Wyrazy stanowiące podstawy podanych formacji zanotowano w północnej Rosji tylko w kilkunastu punktach. Są to **leGa* ($G > \chi$) — *l'aχa*, tworząca dosyć zwarty areal w okręgu leningradzkim (581, 584–586), z którym łączy się jeszcze p. 567 na zachodzie okręgu wołogodzkiego, notowana ponadto w rozproszeniu na północy okręgu wołogodzkiego w pobliżu m. Wielki Ustjug (603) oraz na północ od Pskowa (629), a — z akcentem na sylabie końcowej *l'a'χa* — na południe od Nowogrodu (634) i na zachód od Jarosławia (702). Gwarowy słownik rosyjski podaje zarówno postać *ляга* 'udo' spod Wołogdy i Nowogrodu, a ponadto spod Tuły i na Uralu koło Swierdłowska (SRNG, t. 17: 254), jak i — poświadczone w OLA postaci z wtórnym χ (jednakże tylko w znaczeniu 'tylna część tuszy zwierzęcej'): *ляха* spod Nowogrodu i Jarosławia oraz *ляhá* spod Archangielska i Tambowa (SRNG, t. 17: 285). W tych samych punktach, gdzie zapisano formę rodzaju nijakiego **leźbko* (por. wyżej), odnotowano też formę podstawową w rodzaju nijakim **leGo* ($G > k, \chi$) — *l'ako* (554) i *l'aχo* (571). Forma *ляхó* w znaczeniu 'udo' (człowieka) ma potwierdzenie w rosyjskim słowniku gwarowym też właśnie spod Archangielska (SRNG, t. 17: 285). Zapewne spółgłoska *š* — upodobniona do następującej spółgłoski bezdźwięcznej w formacji **leźbka* ze względu na częstą oboczność χ : *š* spowodowała pojawienie się wtórnego χ w formacjach **leGa* i **leGo*.

Najpowszechniejszej z tej rodziny wyrazowej formy **leźbka* w znaczeniu 'udo' w rosyjskim słowniku gwarowym brak. Słownik ten ma wyraz *ляжка* tylko w znaczeniach: 1. 'goleń nogi', 2. sporadycznie 'tydka' (spod Archangielska), 3. 'tylna część tuszy zwierzęcej' (cielęcina, barana itp.), por. SRNG, t. 17: 270. Spowodowane jest to chyba dyferencyjnym charakterem tego słownika, bowiem *ляжка* 'udo (człowieka)' była w języku rosyjskim znana. Jest ona poświadczona od początku XVII wieku w zabytkach o charakterze świeckim (SRJ XI–XVII, t. 8: 350). W tym znaczeniu oraz jako 'tylna część tuszy zwierzęcej' wyraz ten notowany jest i później w dwóch postaciach ortograficznych: *ляшка* (SRJ XVIII, t. 12: 27), *ляжка* i *ляшка* (DAL, t. 2: 285), później się ustala pisownia *ляжка*, a wyraz zaliczany jest do warstwy potocznej języka (OŽEGOV 294; SSRLJ, t. 6: 458; BASRJ, t. 9: 383). Z innych źródeł **leźbka* ma też potwierdzenie z Białorusi,

por. *ляжка* i/lub *ляшка* w ESBM (t. 6: 116, 147), SłPogr (t. 2: 726; w TSBM, t. 3: 72 określana jest jako wyraz potoczny) i z Ukrainy, por. *ляжка* u Werchratskiego i *ляшка* z Polesia u Łysenki (ESUM, t. 3: 337).

Zupełnie sporadycznie **lęGo* ($G > \chi$) i **lęžьka* zanotowano w znaczeniu 'tydka', (por. SIATKOWSKI b, 214–215).

Wyraz **stegno* 'udo' (łączy się zapewne ze **stogъ*, **stožерь*, **stežерь*, por. VASMER, t. 3: 751; BEZLAJ, t. 3: 315, SCHUSTER–ŠEWC, t. 3: 1271–1272; ESUM, t. 5: 405) tworzy w OLA kilka obszernych skupisk oraz kilka mniejszych wysepek. Na mapie oznaczono je płaszczyznami składającymi się z linii utworzonych przez ikсы (xxxx). Układ geograficzny wskazuje, że na pewnych terenach **stegno* zapewne zostało wyparte przez inne wyrazy. W kilku językach słowiańskich stało się nazwą literacką.

Na południu **stegno* zajmuje zwarty teren w południowo-zachodniej Słowenii (*stě:ɡno*, *stě:γnu* itp.) oraz występuje w kilku słoweńskich wyspach językowych: we Włoszech *s'taγnwā* (3) i na południu Austrii *stah'no* (147), *stah'no* (148). Poświadczono tu od XVIII wieku *stěɡnu* (BEZLAJ, t. 3: 315), dziś *stěɡno*, stanowi słoweńską nazwę literacką (PLET, t. 2: 572; SSKJ, t. 4: 933).

Na gruncie serbsko-chorwackim **stegno* 'udo' znane jest już w XVI wieku i ma liczne poświadczenia głównie u pisarzy bośniackich oraz jest notowane w wielu słownikach (por. dokumentację w RHSJ, t. 16: 517–518). Z czasem zostało tu wyparte przez pożyczkę turecką *but*, *butina* i zachowało się jedynie wyspowo. Wspomniany słownik podaje *stěɡno* 'udo' z wyspy Krk, z Bośni na zachód od Sarajewa oraz z płn. Chorwacji spod m. Slavonski Brod. W OLA **stegno* 'udo' poświadczono jest wyspowo nieco szerzej: z zachodniej Chorwacji: *s'teg'no* (22), *steg'no* 24 (na wyspie Krk), 28, znad Adriatyku *steg'no* (42), *stě:ɡno* (43), z Bośni *stěɡno* (47, 59 — na zachód od Sarajewa), z północnej Chorwacji *stěɡno* (39), z Austrii wschodniej *s'tegno* (146a, 148a), *s'tięɡno* (147a) i z Węgier *s'tęɡno*, *s'tęɡno* (151) oraz z Czarnogóry *s'tęɡno*, *stěɡno* (72–77).

Z Macedonii i z Bułgarii wyrazu tego w OLA nie zanotowano, nie znalazłem go też w materiałach spoza OLA.

Duży areał, nawiązujący do południa Słowiańszczyzny, tworzy nazwa **stegno* w dialektach łużyckich, czeskich i słowackich. Na Łużycach zapisano tylko na północy dłuź. *śćogno* (234) i głuź. *śćęγno* (235), poza tym zaś w p. 235 obocznie *hcr'ēsna noha*, a w p. 236 nazwę opisową *hušej kol'ena noga*, a w p. 237 *tousta noua* (por. niżej). Stan ten potwierdza Atlas łużycki, gdzie **stegno* notowano jedynie na Dolnych Łużycach oraz w północnej części Górnych Łużyc, na samym południu zaś jest ono zupełnie nieznane. Nazwa **stegno* ma jednak w językach łużyckich dawne poświadczenia ze słowników, już od XVI wieku (Chojnanus). Bogatą ich dokumentację przytacza SSA (t. 6: 47, s. 130). Poza tym jako literackie ustaliło się głuź. *śćehno* i dłuź. *śćogno*.

W dialektach czeskich niemal powszechnie występuje *stehno*, jedynie we wschodniej części Moraw i na Śląsku notowano nazwę **kyta* (por. niżej). W języku czeskim już od okresu staroczeskiego notowane jest *stehno* w znaczeniu ‘udo’ (człowieka) oraz ‘udziec zwierzęcy’ (Stčsl internet, następnie JUNGSMANN, t. 4: 301; KOTT, t. 3: 655; PS, t. 5: 729; SSJČ, t. 3: 532). Słowackie **stegno* (*stehno* oraz *stehno* 208–210 i *scehno* 214) spotyka się w znaczeniu ‘udo’ (człowieka) od XVII wieku (HSSJ, t. 5: 470). Dziś w języku literackim *stehno* oznacza też ‘udziec zwierzęcy’ (SSJ, t. 4: 241). Gwary słowackie nie łączą się bezpośrednio ze wschodniosłowiańskim areałem nazwy **stehno*, oddziela je bowiem wąski pas z nazwą dwuwyrzową **grubO tělo* itp. (por. niżej, s. 120).

W materiałach OLA z terenu Polski nie zapisano wyrazu **stehno* ani razu. W MAGP (t. 9, m. 418, s. 45–49) kilka odosobnionych zapisów tej nazwy pochodzi z terenów pogranicznych: w Serpelicach, gdzie dawniej mówiono po ukraińsku, obok *udo*, pl *uda* odnotowano też w ukraińskiej postaci fonetycznej dawne *stehno*, pl *stehna*, na pograniczu czeskim pojawiło się zaś *ściegno* w Olzie pod Rybnikiem i w Jakubowicach koło Głubczyc, a po stronie czeskiej w Ligotce Kameralnej pod Cieszynem. Dokładniej zasięg wyrazu **stegno* (*ścohno*, *śčehno*, *śčehno*, *śčegno*) w znaczeniu ‘udo’ na polsko-czeskim pograniczu językowym wyznacza DEJNA (PLPJ, m. 28). Poza tym odnotowano w MAGP l.c. **stehno* w dwóch punktach od przesiedleńców z Ukrainy: spod Lwowa (*ściegno*) i Kowla (*stehno*).

Słowniki etymologiczne natomiast systematycznie podają pod tym hasłem również polskie *ściegno*, *ściegno*. Jak się zdaje, postać *ściegno* w znaczeniu ‘udo’ poświadczona jest jedynie u Jana Ursinusa w znaczeniu ‘coxendix — kość biodrowa’. Podaje ją LINDE (t. 5: 230) z Gramatyki J. Ursinusa (pierwsze wydanie Lwów 1592 i kilka z XVII wieku), a kartoteka S XVII–XVIII ma ją z dzieła Ursinusa *De ossibus humanis tractatus tres* (Zamość 1610): „dicitur Polonice *Ściegno* ze zwięzy, iábłko vdowey kości, ściągáią z puszką biodrowey kości”. Do Ursinusa nawiązuje cytowany przez SW (t. 6: 712) słownik Troca, ustalając znaczenie na ‘wiązadła obłe głowicy kości udowej’. U Ursinusa, urodzonego we Lwowie i działającego później głównie w Zamościu, należy chyba przyjąć wpływ ukraiński. Nazwa ta, skojarzona ze *ściągnięciem* doprowadziła do powstania wyrazu *ściegno*, który wyjątkowo został odniesiony, jak się zdaje, do ‘uda’ lub raczej ‘biodra’ (u Knapskiego Kirść / Łopátká dolna / *ściegno* v. Kość kuprzasta / wdowa. Biodrowy staw), powszechnie zaś występuje w znaczeniu anatomicznym ‘włókniasta, niekurczliwa część mięśnia łącząca go z kością’ (SJPD, t. 8: 1251; u LINDEGO, t. 5: 230 ‘ma łączyć kości z kośćmi’). W sumie więc można powiedzieć, że **stegno* w znaczeniu ‘udo’ językowi polskiemu właściwie nie było znane.

Wyraz **stegno* w znaczeniu ‘udo’ tworzy w OLA obszerny areał na Białorusi (*s’c’ay’no*, sporadycznie *s’c’ey’no*, *s’čoy’no*, na południowym zachodzie *stey’no*,

styh^hno itp.) i na Ukrainie (*steh^hno*, *stəh^hno*, *styh^hno* itp.). W sposób szczególnie zwarty występuje tu głównie na zachodzie, ale — w przemieszaniu z innymi nazwami — też na wschodzie. W Atlasie białoruskim *сцягнó* notowano znacznie szerzej, niemal w całym kraju, jedynie poza wąskim pasem wzdłuż granicy z Litwą i Łotwą. Szczególnie uderzający jest tam brak, występującej w OLA sporej wysepki z nazwą **lęžьka* nad Jasiołdą i częstsze poświadczenia nazwy *сцягнó* również na wschodzie Białorusi (por. też SłPogr, t. 5: 46).

Derywat **stegnjak^ь*, zanotowany w OLA jedynie w dwóch punktach na południe od Mińska (*s'c'a^hn'ak* 356 i *s'c'e^hn'ak* 385), ma w Atlasie białoruskim kilkanaście poświadczeń (*сцягняк*), głównie z regionu na południe i na północ od Mińska, ale sporadycznie też spod Grodna, Brześcia, Bobrujska i Mohylewa (LAB, t. 3: 92, s. 50–51). Szczególnie skomplikowany zasięg ma w OLA **stegno* we wschodniej Ukrainie, gdzie z jednej strony miejscami sięga aż po północną granicę Ukrainy, z drugiej zaś **lęžьka* występuje aż pod Kijowem i na południe od Kirowohradu. Przemieszanie tych nazw we wschodniej Ukrainie w rzeczywistości jest zapewne jeszcze większe, niż to pokazuje mapa OLA.

W Rosji **stegno* w znaczeniu 'udo' na południu notowano stosunkowo rzadko, głównie koło Brińska (*s't'a^hno*, *st'a^hno* 798, 799, 800, 814), poza tym pod Pskowem (*s't'ag^hno*, *st'ag^hno* 633, 711), Smoleńskiem (*s't'a^hno* 748), Kurskiem (*st'a^hno* 831) i Orłem (*s't'i^hno* 817). Relatywnie dużą i zwartą wyspę tworzy natomiast na północy w okręgu archangielskim i wołogodzkiem (*st'eg^hno*, *s't'eg^hno* oraz *s't'og^hno*, *st'og^hno* itp.). W gwarowym słowniku rosyjskim *стѣрнó* w znaczeniu 'udo' ma nieco szerszy zasięg w dialektach tradycyjnych (gdzie zapewne częściowo ustąpiło przed nowszymi nazwami), poza tym powszechnie jest notowane w dialektach nowszych, zarówno w części europejskiej, jak na wschód od Uralu (SRNG, t. 41: 113–114).

We wszystkich językach wschodniosłowiańskich **stegno* w znaczeniu 'udo' (lub też 'biodro') było znane zapewne od dawna. W języku rosyjskim *стегно* występuje już od XIII wieku (Izbornik Swjatosława z 1073 r.) — SrezMat, t. 3: 584 (też *стыгнó*), SRJ XI–XVII, t. 28: 42. Jeszcze DAL (t. 4: 321) podaje *стегнó* bez żadnego kwalifikatora, ale słownik współczesnego języka rosyjskiego uznaje je za przestarzałe i regionalne (SSRLJ, t. 14: 818). Do dziś natomiast utrzymały się (i stały się nazwami literackimi 'uda') brus. *сцягнó* (TSBM, t. 5/1: 423) i ukr. *стегнó* (SUM, t. 9: 679). Mają one także znaczenie 'tylna część tuszy zwierzęcej'. Ich dokładniejsza chronologia jest jeszcze nieznaną ze względu na brak odpowiednich tomów historycznych tych języków. Ukr. *стегнó* 'udo' (człowieka) ma poświadczenie w słowniku Tymčenki z lat 1564–1565 (TYMČENKO, t. 2: 363).

W materiałach OLA nazwa **ud^ь*, **udo* ograniczona jest do dialektów polskich. Zanotowano ją niemal na całym terytorium Polski, poza niewielkimi skrawkami na południu i na wschodzie. Podział geograficzny między formą męską **ud^ь*

i nijaką *udo jest bardzo skomplikowany. Na mapie został przedstawiony za pomocą płaszczyzn składających się z linii — poziomych dla *udo, a z pionowych dla *udb. Stanowi to duże uproszczenie, zwłaszcza dla dialektów przesiedleńczych. Forma męska występuje głównie na północy, ale wąskim pasem przez część środkową (sporadycznie też w Wielkopolsce) sięga aż do samego południa Polski. Na pozostałym terenie dominuje forma rodzaju nijakiego, tworząca zwarte areaty w południowo-wschodniej Polsce oraz w dialektach przesiedleńczych na zachodzie i na Śląsku, a wyspowo pojawia się na północy pod Stargardem Gdańskim, Tucholą, Rypinem i Olsztynem. W Radziuszkach pod Suwałkami (266) zanotowano formę żeńską *uda*, a w Kramsku koło Konina (270), określoną jako deminutywną, formę *jużik* (**udik*), którą na mapie OLA pominięto. Zdrobnienie *udzik* ‘udko’ ma potwierdzenie w XVI-wiecznym Zielniku Spiczyńskiego (LINDE, t. 6: 103) i w gwarach polskich na Śląsku, pod Łęczycą i pod Szczytnem na Mazurach (SGPK, t. 6: 14).

Skomplikowane zasięgi różnych form rodzajowych nazwy *udb m., *udo* n., *uda* f. bardziej dokładnie przedstawiono w MAGP (t. 9, m. 418, s. 45–46; szeroki zasięg formy męskiej wyznaczono tu izoglosą) oraz w atlasach regionalnych, por. DEJNA AtlKiel (t. 1: 75), ZARĘBA (t. 4: 638), AGM (t. 8, m. 394, s. 118–120; z dalszą literaturą), por. też SGPK (t. 6: 11–13). W porównaniu z wcześniejszymi opracowaniami można stwierdzić (bez wchodzenia w szczegółowe zestawienia), że w materiałach OLA widać znaczne ograniczanie występowania formy męskiej kosztem zgodnej z polskim językiem literackim formy rodzaju nijakiego. W odniesieniu do Mazowsza stwierdzono to już w AGM (t. 8, m. 394, s. 118–120). Widoczne jest też znaczne upowszechnienie się formy *udo* w dialektach przesiedleńczych. Odosobniona w OLA forma żeńska *uda* (266) ma potwierdzenie w MAGP (t. 9, m. 418, s. 48): „w Małopolsce zachodniej i na wschodzie”. W Małopolsce zachodniej są to: Łękawica pod Wadowicami i Spytkowice pod Oświęcimiem oraz na Kielecczyźnie Słupia pod Jędrzejowem, Dęba pod Opoczmem i Skłoby w powiecie koneckim, na wschodzie zaś — jak pokazuje mapa — może chodzić jedynie o Radziuszki pod Suwałkami. Na Kielecczyźnie są to punkty przejęte z AtlKiel (t. 1: 75) DEJNY (Skłoby u niego należały do powiatu Przysucha, chodzi jednak niewątpliwie o ten sam punkt). Formę żeńską *uda* zanotowano też w kilku punktach na Mazowszu pod Płockiem, Sierpcem, Żurominem, Mławą (2 punkty) i pod Ciechanowcem (3 punkty), por. AGM (t. 8, m. 394, s. 119). Przytaczane tu poświadczenia z kartoteki SGPA przeważnie powtarzają lokalizacje już podane wcześniej (do nowych mogą chyba należeć przykłady z Podkarpacia).

W języku polskim pierwotnie występowała tylko forma męska *ud*, poświadczona od XV wieku (SStp, t. 9: 323), która dominuje też w innych językach słowiańskich w ogólnym znaczeniu ‘część ciała’, ‘członek’ itp. Wtórna forma rodzaju nijakiego, stanowiąca analogię do nazw innych części ciała, jak np. *biodro*, *kolano*,

żebro, pojawia się w języku polskim późno, zapewne dopiero w XVII lub XVIII wieku. W kartotece S XVII–XVIII wyraz ten ma wprawdzie liczne poświadczenia, przeważnie jednak form zależnych, które nie pozwalają na określenie rodzaju gramatycznego wyrazu. Wyraźnie na rodzaj nijaki wskazują pojedyncze zapisy formy nom. sg *udo* w *Compendium medicum* (Częstochowa 1719), *Vademecum medicum* (Zamość 1724) i u J. Biernackiego (rkp 1753). Nadal jeszcze w XVIII wieku występuje też forma męska *ud*, m. in. u J. Biernackiego jako oboczna. Pewną wskazówkę mogą stanowić zapisy formy liczby mnogiej *uda* u W. Potockiego (*Poczet herbów*, Kraków 1696), wielokrotnie w *Compendium medicum* (Zamość 1724) i w *Atenach* B. Chmielowskiego (Lwów 1745), ale znacznie częściej *udy* m. in. też u W. Potockiego. Gwary polskie pokazują, że ściślej odpowiedniości między formami liczby pojedynczej i mnogiej nie ma: „panuje zwykle typ *ud — udy, udo — uda*, zdarzają się jednak typy *ud — uda, udo — udy*” (MAGP, t. 9, s. 48; AGM, t. 8, s. 118).

Wtórna forma rodzaju nijakiego *udo* przez analogię do takich nazw, jak *bio-dro, kolano, żebro*, pojawiła się niezależnie też w innych językach słowiańskich w ogólnym znaczeniu ‘część ciała’ (BORYŚ 663). Występujące na Białorusi na pograniczu z Polską formy *вўда* ‘udo’ pod Nowogródkiem i *вўды* ekspr. ‘nogi’ pod Nowogródkiem, Nieświeżem i Baranowiczami należy jednak przypisać wpływowi polskiemu (ESBM, t. 2: 209–210, SłPogr, t. 1: 333). W OLA należy tu zapis ¹*vuda* w p. 345. SłPogr l.c. bezpodstawnie łączy *вўда* ‘wędka’ i *вўды* ‘nogi’.

Nazwę **lytka/*lydka* w znaczeniu ‘udo’ zanotowano w OLA rzadko na odległych terenach: w Polsce w p. 256 koło Chełmna (*lytka*) oraz w dwóch punktach przesiadłościowych na Śląsku (*lytka* 257, 267), na Białorusi w p. 336, 352 (¹*lytka*) oraz w znacznym rozproszeniu w dialektach rosyjskich ¹*lytka, lytkə, lytkə* (565, 651, 711, 713, 794, 807, 819, 829). Ponadto w Polsce występują w pojedynczych punktach formy **lyda — lyda* (314) i **lytkь grubъ — lytek χrubby* (316).

Zapisy te w OLA stanowią reliktów dawniej szerszego zasięgu nazwy **lytka/*lydka* i pokrewnych w znaczeniu ‘udo’ w Słowiańszczyźnie. Są one dosyć bogato poświadczone w porównawczych materiałach pozaatlasowych. W gwarach polskich w znaczeniu ‘udo’ notowano wiele nazw związanych z tym rdzeniem, głównie w Małopolsce: *lyda*, pl *lydy* w kilkunastu punktach, ponadto na Mazowszu w Garwolinie (AGM, t. 8: 120), w kilku punktach *lydo* n, następnie *grubā lyda* koło Kazimierzy Wielkiej, wielokrotnie *lytka/lydka* f, *lytko/lydko* n (DEJNA AtlKiel, t. 1: 75; MAGP, t. 9, m. 418, s. 47–48), ponadto koło Nowego Targu *χrube lytki, lytki natkolanem, lytek vysyj kolana*, w Słowacji *lytka vysy kolana* na Orawie i pod Namiestowem, *lyta* w Słowiańskiej Wsi na Spiszu (MAGP l.c.; AJPP m. 251; ZIERHOFFER 1963: 46; SOBIERAJSKI APGS, t. 4, m. 396, s. 67–68; SŁAWSKI, t. 5: 389, 437). Materiały spoza OLA dla **lytka/*lydka* i pokrewnych w znaczeniu ‘udo’ pokazują częściowo inną geografie. Ponadto

w znaczeniu ‘udo’ odnotowano w dialektach polskich sporadycznie *łysta* (*nad kolanem*) pod Limanową i na Spiszu (MAGP, t. 9, m. 418, s. 47; SŁAWSKI, t. 5: 429 — z dalszą literaturą), *głydka* pod Kołem i Łodzią, a *głydy* pl pod Gnieznem (MAGP, t. 9, m. 418, s. 48).

Nazwa **lytka/*lydka* i pokrewne w znaczeniu ‘udo’ mają dalsze nawiązania słowiańskie. Na Słowacji zanotowano sporadycznie *lida* f, *lido* n ‘udo’ i na wschodzie dem. *litka* (Buffa 1953: 171, SŁAWSKI, t. 5: 388), szerzej (na północy, na południu i na wschodzie) znana jest natomiast *lytka* f w znaczeniu ‘udziec zwierzęcy’ (SSN, t. 2: 103), na Białorusi na południe od Mińska, a więc na innym terenie niż w OLA, *лытка* ‘udo’ (ESBM VI 83), na Ukrainie *лытка* ‘udo’ na Zakarpaciu i na południowym Wołyniu (ESBM l.c., SŁAWSKI l.c.), najszerzej zaś poświadczona jest ros. *лытка* w znaczeniu ‘biodro’, ‘kość biodrowa’ (człowieka lub zwierzęcia) z wyodrębnionym wewnątrz odcieniem znaczeniowym ‘udo’ pod Jarosławiem, Pskowem, Brianskim, Woroneżem, nad Donem i pod Symbirskiem (Uljanowskim), por. SRNG, t. 17: 226 oraz VASMER, t. 2: 542; SŁAWSKI l.c.; ESSJ, t. 17: 22, 56.

Zazwyczaj **bedro* w językach słowiańskich oznacza ‘biodro’, ‘górną część biodra’, ale też ‘całe biodro’ (ESSJ, t. 1: 179–180). W OLA pytania o ‘biodro’ nie ma. W znaczeniu ‘udo’ zanotowano zarówno formę rodzaju nijakiego **bedro*, jak i żeńskiego **bedra*. **Bedro* ‘udo’ w OLA występuje w kilku rozproszonych skupiskach: w Słowenii (*bⁱe:drə* 10 i *bⁱé:dro* 16), w dialektach chorwackich i serbskich (*b^e:dro* 32, *bédro* 33, 36, 47, 57, 58, *bě:dro* 43) i na wschodzie Słowiańszczyzny: na Białorusi (*b^adro* 328, 329, 335, 370), na Ukrainie (*bidro* 412, *bydro* 493, *bedro* 428, *bedro* 487, 510, *bədro* 433, 480, 493, 502, 504) oraz w Rosji (*b^edro* 639, *b^adro* 794, 800, 803, 822).

Formę żeńską **bedra*, bardzo zróżnicowaną fonetycznie, zanotowano głównie w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny: w Słowenii (18, 19, 20, 21), w punktach słoweńskich w Austrii (*b^jé:dra* 146) i na Węgrzech (*bedra* 149), w Chorwacji (29, 30, 35, 37, 38, 44, 45, 52), w Bośni (*bédra* 38, 46, 51) i w Czarnogórze (*bedra* 75) oraz na południu Polski (*b^edra* 316). Ponadto w Czarnogórze odnotowano derywat z sufiksem *-ica*: *bedrica* (72). Sch. *bédrica* ‘biodro’ stanowi pierwotne deminutivum, por. RHSJ, t. 1: 223; RSHJ, t. 1: 377–378.

Wyraz **bedro* n, **bedra* f wykazuje wahania rodzajowe właściwie w całej Słowiańszczyźnie (por. ESJS, t. 1: 57–58). Cechuje się on też typowym dla wielu nazw części ciała brakiem wyraźnie sprecyzowanego znaczenia. Najczęściej oznacza ‘biodro, staw łączący udo z tułowiem, a także całą przylegającą część uda i tułowia’ (u człowieka, często też u zwierząt), ale też ‘udo — część nogi między biodrem a kolanem’, poza tym też ‘łędźwie’, ‘nogę’, ‘łopatkę’, przen. ‘ród, pokolenie’. W pewnych użyciach znaczenia ‘biodro’ i ‘udo’ trudno rozróżnić, a niektóre słowniki oba te znaczenia podają nawet łącznie. Znaczenie ‘udo’ częściej

pojawia się w językach południowosłowiańskich i wschodniosłowiańskich, jak to pokazują, nieliczne jednak, zapisy w OLA. W źródłach spoza Atlasu są one znacznie częstsze.

Na południu znaczenie to jest poświadczane w języku słoweńskim, por. *bédro* n i *bédra* f 'udo' u PLET (t. 1: 16), *bédro* 'udo' w SSKJ (t. 1: 111), na gruncie serbsko-chorwackim *bédro* i *bědro* 'biodro' i 'udo' od XVI wieku (według RHSJ, t. 1: 222–223, por. też RSHJ, t. 1: 376, 378 i SKOK, t. 1: 131–132), mac. *бедро* 'górną część nogi od kolana do miednicy (tułowia)' (RMJ, t. 1: 25; TRJM, t. 1: 100) i bułg. *бедрѝ* 'górną część nogi od kolana do miednicy (tułowia)' (RBE, t. 1: 583–584).

Komisje narodowe OLA jako nazwę literacką 'uda' ustaliły **bedro* dla języka chorwackiego (*bedro*), serbskiego (obocznie *бедро* i *бутина*) i bułgarskiego (*бедрѝ*).

Na wschodzie Słowiańszczyzny **bedro* występuje w znaczeniach 'biodro' i 'udo'. Słowniki zazwyczaj znaczeń tych wyraźnie nie rozróżniają, por. brus. *бядрѝ* 'część nogi od kolana do miednicy (tułowia)' (TSBM, t. 1: 435; w ESBM, t. 1: 437 określone jako *сцягна*, tj. 'udo'), ukr. *бедро* w SUM XVI–XVII (t. 2: 33) określone jako 'стежно, бедро, клуб' (z wyraźnym znaczeniem 'udo' w przykładzie z 1642 r.), poza tym 'noga', 'ród, potomstwo', dziś ukr. *бедрѝ* 'udo' jest rzadkie (SUM, t. 1: 118), ros. *бедра́* f i *бедро́* n 'biodro' i 'udo', dziś w znaczeniu 'biodro' przestarzałe (SSRLJ, t. 1: 317; BASRJ, t. 1: 443). Niestety gwarowy słownik rosyjski jako w założeniu dyferencyjny nie wnosi tu żadnej informacji w tym zakresie (SRNG, t. 2: 177). Komisje narodowe OLA za nazwę literacką 'uda' ustaliły *бедрѝ* tylko dla języka rosyjskiego.

Nazwa **bedro* w znaczeniu 'udo' sporadycznie pojawia się też w języku czeskim: w słowniku Velešina z 1558 r. oraz w przekładach Biblii (też w Biblii gdańskiej) i Psalterza (JUNGMANN, t. 1: 85; KOTT, t. 1: 53–54). Natomiast w języku czeskim zazwyczaj *bedra* plt oznaczają 'łędźwie — dolną część grzbietu naprzeciwko brzucha' i przen. 'plecy' (JUNGMANN l.c.; KOTT l.c.; PS, t. 1: 92; SSSJČ, t. 1: 94). Tu można ewentualnie mówić o wpływie obcym. Niewątpliwie rodzimy jest natomiast odosobniony polski zapis gwarowy *ta b'edra* 'udo' z Góry pod Jarocinem koło Kalisza (SGPA, t. 2: 221–222).

**Bedro* sporadycznie zanotowano w OLA w znaczeniu 'łydka' (SIATKOWSKI b, 214).

Na północy Rosji duży zwarty areał, sięgający aż nieco na południe od rzeki Północna Dźwina, tworzy nazwa **χολька* (*χолка*, rzadziej *χолка* i sporadycznie *χоука* 548, *χовка* 602). Na mapie oznaczono go płaszczyzną składającą się z ukośnej kratki. Nawiązują do niego wyspy położone dalej na południe: koło m. Kargopol i Niandoma w pld.-zach. części okręgu archangielskiego oraz koło m. Wytiegra, Babajewo i Czerepowiec w zachodniej części okręgu wołogodz-

kiego oraz najbardziej wysunięty na południe punkt koło m. Biezeck na północ od Tweru. Powyższe wyspy wydają się świadczyć, że areał ten na północy Rosji miał dawniej szerszy zwarty zasięg. Omawianej nazwy w znaczeniu ‘udo’ w materiałach spoza OLA nie znalazłem. Znana jest natomiast ros. i ukr. *хóлка* w znaczeniu ‘kłąb’ (zwierzęcia), a w języku rosyjskim też ‘grzywa na kłębie’ (konia), por. SSRLJ, t. 17: 331–332. Zdaniem VASMERA (t. 4: 255) nazwa ta łączy się z wyrazem *χοχόλ* ‘czub, chochoł’, por. też pol. *chochoł* ‘czub snopa’.

Nazwy ‘uda’ motywowane „zgrubieniem”, tworzonym przez udo na nodze, nawiązują do podobnych nazw ‘łydki’ (por. SIATKOWSKI b, 209–211). Tworzą one niewielki, ale dosyć zwarty areał na pograniczu słowacko-polskim, oznaczony na mapie płaszczyzną złożoną z przerywanych ukośnych linii. We wschodniej Słowacji występują nazwy: **grubO tělo* (*hrube celo* 226, 228–230, 232, *hrubi celo* 231) i **grubO męso* (*hrube meso*), do czego nawiązuje jeszcze substancywizowany przymiotnik **grubO* w słowackim punkcie na terenie Węgier *hrube* Nsg, u *hrubim bol’i* (156). Ze skupiskiem tym łączą się jeszcze dwa punkty polskie na Podhalu: *noga vь grubemь męšě* — *noga fʹrubę mʹyše* (317) i **noga vь grubizně* — *noga v grub’izńe* (318). Nazwy te mają bogate nawiązania w materiałach spoza OLA: u DEJNY AtlKiel (t. 1: 75) i MAGP (t. 9, m. 418, s. 47). Analogiczne wyrażenia syntaktyczne grupują się przede wszystkim na pograniczu słowackim i szerzej w Małopolsce aż po Opatów i Kielce, ale pojawiają się z rzadka nawet na północy Polski. Należą tu: *grube čayö* pod Pińczowem, *noga v grubym čele* pod Nowym Targiem, *na grubym čele me noga bol’i* pod Bochnią, *noga v grubizńe* pod Nowym Sączem i Bochnią, *grubizna* w Małopolsce południowej (Limanowa, Gorlice, Tarnów, Jasło), *grube mięso* na słowackim Spiszu oraz pod Nowym Targiem i Bochnią, ale także na północy pod Czarnkowem (w zach. Wielkopolsce) oraz Chojnicami i Tucholą. Sporadycznie zapisano *gruba uda* koło Tyńca (Krakowskie). Szczególnie bogato poświadczona jest *grubā noga* ‘udo’ pod Nowym Targiem, Dąbrową Tarnowską, Buskiem, Jędrzejowem, Opatowem i Kielcami, a także pod Łodzią i w zach. Wielkopolsce pod Czarnkowem.

Podobne wyrażenie syntaktyczne zapisano w OLA też na Łęczycach: **tʹlsto* *męso*, np. *tʹuste męšö*, *kluste męšö*, *touste mjasö*, **tʹlsta noga*, np. *tusta noga*, *tousta noha*, *klusta noga* itp. (SSA, t. 6: 47, s. 130). Nazwę dwuwyrzową *tłusta noga* notują dolnołużyckie słowniki Šwjeli.

W południowej Słowiańszczyźnie zapisano w znaczeniu ‘udo’ wyrażenia syntaktyczne z przym. **debelь* ‘gruby’: **debelO męso* — w Macedonii *dʹbeło¹ meso* (110) i w Bułgarii *dʹbeło¹ meso* (117), **debelA męsa* w serbskim punkcie na terenie Węgier *débala mé:sa* (152) oraz **debelь lystь* w Chorwacji *děbe:li li:st* (26), a ponadto derywaty od tego przymiotnika w Bułgarii: **debelina* — *debelino* (120) i **debelta* — *debelta* (125).

Należy tu też wspomnieć o sporadycznych nazwach opisowych, jak łuż. **gorěšna noga* — *hor'ešna noha* (235, w Atlasie łużyckim **gorěšna noga*, **gornJA noga* ($J > \emptyset$) itp., por. SSA, t. 6: 47, s. 130) oraz **vyšěj kolěna noga* — *hušej kol'ena noha* (236), mającej analogię w pol. **noga powyś kolěna* — *noga powyś kolana* (320). Nazwa polska ma bogate nawiązania na terenie Małopolski: *noga wyży/vysy kolana* pod Żywcem i Brzozowem, *noga nad kolanem* pod Dębicą i Rzeszowem, *noga za kolanem/za kolano* pod Dąbrową Tarnowską, Kielcami i Puławami (MAGP, t. 9, m. 418, s. 49).

Nazwy motywowane przez przymiotnik **golъ* 'goły' częściej notowano na oznaczenie 'łydki' (SIATKOWSKI b, 211–213). W znaczeniu 'udo' zapisano tylko w kilku rozproszonych punktach na wschodzie: **golēnъ* (¹*gol'en* 713), **golēnъka* (*γαl'onka* 340, *ho'l'onka* 411, *ho'l'enka* 422) i **goljašъka* (*γαl'aška* 777).

Na południu Rosji w znaczeniu 'udo' zanotowano, występujący w rozproszeniu, niejasny etymologicznie wyraz **buldyžъka* (803, 816, 824, 825, 839, 840, 844). W tym samym regionie nieco rzadziej znajdujemy ten wyraz w znaczeniu 'łydka' (SIATKOWSKI b, 213), ale w obu znaczeniach tylko w jednym punkcie (840).

W południowej Słowiańszczyźnie w znaczeniu 'udo' zapisano w OLA kilkakrotnie nazwę **kъlkъ*: w Chorwacji *kù:k* 25, *kō:k* 31, Serbii ¹*kuk* 83 i w pld.-zach. Bułgarii *kalk* oraz w rozproszeniu w całej niemal Bułgarii formę żeńską **kъlka*: ¹*kalka* (131, 134, 135, 140), ¹*kalka* (124, 137, 142), ¹*kalka* (120), ¹*kalka* (143), ¹*kalka* (139). Mają one potwierdzenie w źródłach spoza Atlasu w zbliżonych znaczeniach: sch. *kük*, *kûk* w słownikach, m.in. w znaczeniu 'biodro, kość biodrowa' (RHSJ, t. 5: 753), bułg. *кълк*, *кълка* m. in. 'biodro' (RBE, t. 8: 428; BER, t. 3: 190). Etymologicznie nawiązują do litew. *kùlšė*, *kulšis*, *klušis* (BER l.c.).

Nazwa **kyta* f, **kyto* n 'udo' tworzy w OLA, oznaczony na mapie płaszczyzną złożoną z kropek, niewielki zwarty kompleks na pograniczu polsko-czeskim. Na Morawach sięga na południe aż po Zlín. Przeważnie notowano formę żeńską **kyta* (*kyta*, *k'ita*), a **kito* n. (*k'ito*) tylko Krzanowicach pod Raciborzem (299). Dokładniej zasięg formy żeńskiej i nijakiej na pograniczu czesko-słowacko-polskim wyznaczają DEJNA (PLPJ, m. 28) i ZARĘBA (t. 4: 638): *kito* występuje w części zachodniej koło Raciborza i Ostrawy, a *kita* w części wschodniej koło Cieszyna, Bielska i Żywca, ale też koło Nowego Jiczyna w Czechach oraz koło Czadcy w Słowacji, do czego nawiązuje pobliskie gwarowe sł. *kytko* 'udo' ze Zborova nad Bystricou (SSN, t. 1: 933). W języku czeskim *kýta* w znaczeniu 'udo' (człowieka) ma poświadczenie już z XV wieku (GbSl, t. 2: 196), później zaś ma raczej znaczenie 'udziec zwierzęcia' (por. JUNGSMANN, t. 1: 250; KOTT, t. 1: 865, t. 6: 800; PS, t. 2: 488; SSSJČ, t. 1: 1057). Znaczenie 'udo' utrzymuje się natomiast w gwarach (we wsch. Morawach), por. *rána na kýtu* (KOTT, t. 1: 865), *kýta* 'stehno' (KOTT, t. 7: 1310), a zwłaszcza na Śląsku (por. LAMPRECHT 68,

SOCHOVÁ 212). Pojawiająca się wyjątkowo w języku słowackim w XVII wieku *kyta* ‘udo’ uważana jest za pożyczkę czeską (HSSJ, t. 2: 180).

**Kyta*, **kyto* ‘udo’ łączy się zapewne ze słowem *kyta* w znaczeniu ‘pęk, wiązka’ (w języku czeskim należące do niego formy mają jednak w rdzeniu krótkie -y-), por. MACHEK, 315–316, SŁAWSKI, t. 2: 177–178. Zdaniem Sławskiego *kyta* ma związek z psł. **čubъ*, **čupъ*.

Kilka rozproszonych punktów z nazwą **Iodyżka* (*łaдышка*) tworzy wyraźne skupisko na południe od Moskwy pod Riazaniem (768), Kaługą (787), Tułą (790, 805) i pod Lipieckiem (*łaдышка* 827). Wyraz **Iodyżka* ma potwierdzenie w słowniku gwar rosyjskich właśnie pod Kaługą i Riazaniem, a także pod Brianskiem i Woroneżem oraz na Uralu i na Kaukazie *лодыжка* ‘бедра человека или животного’ (SRNG, t. 17: 107, por. też SŁAWSKI, t. 5: 136–138). Nazwę ‘uda’ *Iodyga* podaje też MAGP (t. 9, m. 418) z przysiedleńczego punktu w pow. oleśnickim od repatriantów spod Zdołbunowa koło Równego na Ukrainie. W gwarchach wschodniosłowiańskich *лодыга* i *лодыжка* mają też znaczenia anatomiczne ‘kość goleniowa’, ‘noga od kolana do pięty’ (SRNG, t. 17: 106–107), podobnie brus. dial. u Nosowicza *ладыга* (ESBM, t. 5: 201), a także ‘kostka’ (SRJ XVIII, t. 11: 216; SSRLJ, t. 6: 323; BASRJ, t. 9: 275–276). Zdaniem Sławskiego i.c. znaczenia te się rozwinęły ze względu na podobieństwo kończyn do łodygi rośliny.

Na wschód od Petersburga w pobliżu m. Tichwin zapisano jako nazwę ‘uda’ *соп’илка* (**sopělъka* 584). Nazwa ta pod Nowogrodem wystąpiła w znaczeniu ‘łydka’, a poza tym na wchodzie Słowiańszczyzny ma ona znaczenie ‘piszczałka, fujarka’ (SIATKOWSKI b, 213).

W kilku rozproszonych punktach na wschodzie Słowiańszczyzny zapisano w OLA w znaczeniu ‘udo’ **klǫbъ*: na Białorusi *klub* (386) i *kl’up* (357, z mięką spółgłoską *l’*), na Ukrainie *klub* (429), *klub* (523) i formalnie deminutywny **klǫbъкъ* na północy Rosji (*klubok* 530). Wieloznaczny słow. **klǫbъ*, oznaczający m. in. takie części ciała, jak ‘biodro’, ‘staw biodrowy’ u człowieka i u zwierząt, ‘wypukłość przy spojeniu kości karku u zwierząt — kłąb’ (SŁAWSKI, t. 2: 254–255; ESSJ, t. 10: 74–75), sporadycznie ma poświadczenie nawiązujące znaczeniowo (‘kość udowa’, ‘udo’ — u ludzi i zwierząt) do zapisów w OLA, jak w języku słowackim *kľb* z 1713 i *klúb* z 1763 roku ‘stehenná kost’, stehno’ (HSSJ, t. 2: 50–51) oraz w języku ukraińskim *клубъ* ‘клуб, стегно’ z 1575, 1596, 1598 i 1627 roku (SUM XVI–XVII, t. 14: 125), *клуба* f ‘ляжка’ z XVII wieku (ТУМЧЕНКО, t. 1: 367) i w słowniku współczesnego języka ukraińskiego *клуб*³ ‘стегно’ (SUM, t. 4: 190), por. też serb. *клуба* ‘staw biodrowy’ z przełomu XIX/XX wieku (RSHJ, t. 9: 634).

Wyraz **lǫdvъje* i pochodne najczęściej notowano w OLA w znaczeniu ‘nerki’ (por. SIATKOWSKI a, 137–140). Znaczenie ‘udo’ zostało odnotowane na terenie Rosji w kilku wyrazach pochodnych od tej podstawy: *l’ed’v’eja* (**lǫdveja*)

na południe od Wołogdy (668), *lad¹v¹aga* (**lędvjaga* ?) na wschodzie okręgu biełogrodzkiego (848), *l¹ad¹v¹aška* (**lędvjaška*) na zachód od Orła (801) i zapewne należące do tego rdzenia *l¹adul¹a* (**lędulja* ?) na zachód od Jarosławia koło m. Uglicz (702). Niektóre z nich mają potwierdzenie w innych źródłach. Ros. *лядвѣя, лядвѣя* w znaczeniu 'udo' została poświadczona w XVII wieku w zabytkach dotyczących medycyny i klasztoru w Niżnym Nowogrodzie (SRJ XI–XVII, t. 8: 349), w XVIII wieku (SRJ XVIII, t. 12: 25 — *лядвѣя, лядвѣя*) i w słowniku gwarowym spod Kostromy i Wiatki (Kirowa) oraz ze słowników akademickich z 1847 i 1957 roku, ale ten ostatni określa ją jako przestarzałą i ironiczną (SRNG, t. 17: 263). Za przestarzałe *лядвѣя* 'udo' uznają też SSRLJ (t. 6: 457) i BASRJ (t. 9: 383), por. też ESSJ, t. 15: 49 i SŁAWSKI, t. 4: 203. Nazwę *ладвѣжка* w znaczeniu 'biodro' rosyjski słownik gwarowy podaje z Azerbejdżanu (SRNG, t. 16: 229). Ponadto w słowniku gwarowym poświadczona jest na południe od Nowogrodu *лядва* 'udo' (SRNG, t. 17: 263). Znaczenie 'udo' należy też przypisać ukr. dial. u Żelechowskiego *лїдвї* i pochodnym *лїдвїцї, лѣдвїцї* (ESUM, t. 3: 258), natomiast w wypadku słwn. *ledija, ledeja*, podawanych w ESSJ (t. 15: 48), zachodzi chyba pomyłka. Pleterśnik bowiem dla słwn. *lędeja, lędija* f ze Styrii, zestawianych wprawdzie z ros. *лядвѣя* 'der Schenkel — udo', podaje tylko znaczenie 'die Wade — łydka' (PLET, t. 1: 504, 505).

W materiałach OLA kilkanaście nazw rodzimych zapisano w znaczeniu 'udo' zupełnie rzadko, zazwyczaj tylko w jednym punkcie. Kilka z nich ma potwierdzenie w tym znaczeniu w materiałach porównawczych.

Słc. nazwa *bonc*, zanotowana koło Rożniawy we wschodniej Słowacji (225), jest poświadczona w słowackim słowniku gwarowym (*bonc, buonc, buñec*) w znaczeniu 'udo' (człowieka) z sąsiedniego powiatu Revúca, a jako 'ud(k)o zwierzęce' spod Rymawskiej Soboty i Łuczeńca (SSN, t. 1: 144). Etymologicznie niejasne.

Mac. *kus* (**kosъ*) spod Bitoli (102) potwierdza TRMJ (t. 2: 671), podając *kyc* w znaczeniach 'duży kawałek mięsa' i dialektalnie 'udo'.

Chorw. *knát* na wyspie Krk (24) ma potwierdzenie na gruncie serbsko-chorwackim w wyrazie *knjât, gnât, knât* o znaczeniu 'udo, kość udowa' lub raczej 'goleń, piszczel', 'kość goleniowa' (RHSJ, t. 3: 220–221; RSHJ, t. 3: 390). Etymologicznie łączy się zapewne z psł. **gnatъ* (pol. *gnat*) 'kość' (SKOK, t. 1: 577–578, BORYŚ 167).

Ros. *кульга* (**kuľga*) 'udo' pod Briańskiem (800) nawiązuje do brus. *кульга* 'ts.' spod Wołkowyska pod Grodnem (ESBM, t. 5: 155, z powołaniem się na Sciaszkowicza). Ukr. *кульгá* oznacza natomiast 'człowieka kulawego lub bez nogi' (HRINČ, t. 2: 323; SUM, t. 4: 392), a ros. *кульгá* 'człowieka ze skaleczoną ręką' (SRNG, t. 16: 74). Łączą się one z czasownikiem **kuľjgati* < **kuľjati* 'chromać, kuleć' (SŁAWSKI, t. 3: 348–349; VASMER, t. 2: 412; ESBM, t. 5: 155; ESUM, t. 3: 136–137).

Ukr. *lopatka* (**lopatka*) ‘udo’ na południe od m. Chmielnicki (472) i ros. *la^hpatka* ‘ts.’ spod m. Andreopol w górnym biegu Zachodniej Dźwiny (695) ma potwierdzenie w brus. dial. *лопáтка* ‘udo bydłęcia’ u Nosowicza oraz w rzadkim pol. *łopatka dolna* ‘udo’ (SW, t. 2: 815). W znaczeniu anatomicznym **lopatka* ma jednak w Słowiańszczyźnie powszechnie znaczenie ‘kość pasa barkowego u ludzi i zwierząt’ (ESSJ, t. 16: 49–52).

Kilka nazw zapisanych w materiałach w OLA w materiałach porównawczych odnosi się do innych części nogi. Można mówić o przeniesieniu znaczenia. Należy jednak zwrócić uwagę, że niektóre nazwy w innych źródłach odnoszą się nawet do ‘stopy’ i ‘części stopy’.

Brus. *č^hlunak* (**č^hlunakъ*) koło Wołożyna niedaleko granicy litewskiej (338) nawiązuje do występującej w tej okolicy nazwy *члунак* w znaczeniu anatomicznym ‘staw’ (SłPogr, t. 5: 423).

Ros. *masłak* (**moslakъ*) na północny wschód od Nowogrodu (635) w języku rosyjskim częściej oznacza ‘kość biodrową’, jak spod Nowogrodu, Kurska i Tuły w słowniku gwarowym (SRNG, t. 18: 286) oraz ‘staw palca’ (OLA 9, m. 40). Etymologicznie niejasne (VASMER, t. 2: 661–662).

Słwn. *plasmę*, *ta na plasmó* w Rezji (1) oraz ukr. *pləsno* koło Putyły na płd.-zach. od Czerniowiec (496) sprowadza się do pierwotnego **plesno* <**pletsno*, słwn. postać *plesmo* i tłumaczy się asymilacją *n* do wargowego *p* w nagłosie. W językach słowiańskich wyraz ten oznacza zazwyczaj ‘stopę’ (człowieka) lub jej części: ‘śródstopie’, ‘górną część stopy’, ‘podbicie’, por. VASMER (t. 3: 279–280), BEZLAJ (t. 3: 55), ESUM (t. 4: 439–440), ESJS (t. 11: 655–656).

Pol. *pšygub’e* (**prigubъje*) pod Kaliszem (279) ma potwierdzenie w karto-tece SGPA w znaczeniu ‘podbicie, górna część stopy między palcami i kostką’ między Opoczmem, Radomiem i Skierniewicami (DEJNA AtlKiel, t. 5: 658), pod Koninem, Toruniem (kartoteka SGPA) oraz pod Łęczycą (SGD, cz. 6: 871 jako hasło podaje *pšygube* n albo *pšugup* m). DEJNA l.c. przytacza też formę *pšyguba* f ‘ts.’ z terenu między Radomiem i Kielcami. Szeroki zasięg mają też formacje *przegubie* n, *przegub* m, *przeguba* f w znaczeniach ‘przegub ręki’, ‘przegub nogi’, ‘przegub nogi u konia’, ‘staw’ (por. AGM, t. 8, m. 390, s. 104, z dalszą literaturą).

Dla sporadycznie zapisanej nazwy ‘uda’ *žop’ina* — od *žopa* ‘anus, tyłek’ (o etymologii wyrazu por. VASMER, t. 2: 61–62) koło Babuszkina na północny wschód od Wołogdy nawiązań na gruncie rosyjskim nie znalazłem. Należy dodać, że słowniki rosyjskie podstawy *žopa* zazwyczaj nie podają. Kilka analogicznych nazw zanotowano w dialektach polskich, jak *półdupek* (**polъdupъkъ* od **dupa* ‘anus, tyłek’) w płd.-wsch. Małopolsce pod Jarosławiem, Jasłem i Sandomierzem oraz *pólrzyt* (**polъrity*) koło Środy i *purzyce* [*pólrzycie*] pl koło Ostrołęki (MAGP, t. 9, m. 418, pominięte w komentarzu).

Luźnej analogii dla kilku nazw 'uda' w OLA można się dopatrywać w wyrazach związanych ze sposobem chodzenia.

Ros. *koráč'ina* (**korčina*) 'udo' koło m. Ugra na wschód od Smoleńska należy chyba łączyć z ros. *корáчить(ся)* 'raczkować, iść na czworakach' (VASMER, t. 2: 322) i dial. *корáчиться* 'chodzić schylonym' (SRNG, t. 13: 79) oraz potocznym wyrażeniem *на корáчки / карáчки, на карáчках* 'na czworakach', por. SRJ XVIII (t. 9: 256), SSRLJ (t. 5: 809–810), BASRJ (t. 7: 657).

Ukr. *stupən* (**storpъlъ*) koło Sambora (419) łączy się z ukr. *стýпíнь* 'krok' (HRINČ, t. 4: 223; SUM, t. 9: 807; ESUM, t. 5: 459).

Nazwa 'uda' *sołpa*, zapisana pod Gdowem na północ od Pskowa (628), ma luźną analogię w gwarowych nazwach 'nogawki' *солпá*, odnotowanych w rosyjskim słowniku gwarowym pod Pskowem, Petersburgiem i Twerem (SRNG, t. 39: 306 oraz DAL, t. 4: 267; por. też *салпá* — DAL, t. 4: 131, VASMER, t. 3: 714).

Dwie nazwy zapisane w materiałach OLA w znaczeniu 'udo' poza tym oznaczają 'łopatkę'. Takie przeniesienie mogło się dokonać najpierw w odniesieniu do tuszy zwierzęcej.

Słwń. *huj* (**guljъ* ?) w p. słoweńskim 2 na terenie Włoch należy zapewne łączyć ze słwń. *húla* anat. 'zgięcie, przegub, łopatka' (PLET, t. 1: 288; SSKJ, t. 1: 840), por. BEZLAJ (t. 1: 206).

Ros. *χo'd'ilo* (**χodidlo*) na północ od Archangielska (531) oraz *χo'dul'ina* (**χodulina*) w pñ.-zach. części okręgu wołogodzkiego (593) mają potwierdzenie właśnie spod Archangielska w formie *ходúло* 'łopatka' (DAL, t. 4: 557). Rosyjski słownik gwarowy może przynieść dalsze nawiązania.

Dla kilku sporadycznych w OLA nazw 'uda' nie udało mi się znaleźć żadnych nawiązań w innych źródłach. Są to: słwń. *kołáte* w m. Pomian koło Kopru (11) — nazwa niejasna; ros. *l'atka* (844) i *latka* (848) na południowym wschodzie okręgu biełogorodzkiego — w związku z różnicą spółgłoski nagłosowej trudno tu ustalić uogólnienie obejmujące oba zapisy — być może wchodzi tu w grę ros. *лáтка* 'podłużne naczynie gliniane' (VASMER, t. 2: 465) oraz ros. *l'v'ertluk* (**vьrtьlugъ* ?) koło Krasnoborska na pñd.-wsch. krańcu okręgu archangielskiego (577). Podawany przez rosyjski słownik gwarowy wyraz *вертлюг* ma bardzo odległe lokalizacje i bardzo odmienne znaczenia: 1. 'deseczka z otworami do tkania' spod Wiatki (Kirowa), 2. 'człowiek niespokojny, wiercipięta' spod Swierdłowska, 3. 'przedmiot z rogu jelenia' znad Peczory (SRNG, t. 4: 153).

Należy jeszcze zwrócić uwagę na kilka dalszych rzadkich nazw 'uda', które podaje *Mały atlas gwar polskich* (MAGP, t. 9, m. 418), jak *giczal* f z AJPP spod Namiestowa na słowackiej Orawie, mający nawiązania w pol. *giczal, giczal, giczol* w znaczeniu 'podudzie, goleń', pogardliwie 'noga ludzka' (SP XVI, t. 7: 338; LINDE, t. 2: 43; SŁAWSKI, t. 1: 275) i ślc. dial. *gičal', gičal'a* 'noga' ze wsch. Słowacji (SSN, t. 1: 491), następnie *holepa* spod Radzyna Podlaskiego i *holopa*, pl *holopy*

spod Bielska Podlaskiego o niejasnym pochodzeniu oraz *mięśnia*, pl *mięśnie* spod Brzeska, stanowiące zapewne nowotwór od *mięso* lub przym. *mięsny*.

Pożyczek obcych wśród nazw ‘uda’ zapisano w OLA kilka. Mają one różne zasięgi.

Obszerny areał tworzą formy wywodzące się z tur. *but*, *bud* ‘biodro’, ‘udo’ (ŠKALJIĆ 156; SKOK, t. 1: 245): **butъ* (*but*, rzadziej *bù:t*, *bu:t* itp.), **butina* (*bútina*, *butina* itp.), sporadycznie **buta* f. Forma **butъ*, oznaczona na mapie płaszczyzną składającą się z poziomych falujących linii, występuje na zwartym terenie, obejmującym Macedonię, znaczną część Bułgarii oraz sąsiadujące punkty słowiańskie w Albanii, Grecji i Turcji. Do tego obszaru nawiązuje jeszcze serbski punkt 84. Dalej na zachód forma ta została zapisana w dosyć rozległych wyspach: na zachodzie Serbii (62, 67, 68, 78), w Bośni (48, 49, 50), w płn.-wsch. Chorwacji (40, 41) i w sąsiadującym punkcie chorwackim na południu Węgier (150) oraz w oddzielnych punktach na zachodzie Chorwacji (27) i na terenie Rumunii (167, 169). W Rumunii ponadto odnotowano formę żeńską *buta* (168). Formy *buta* w tym znaczeniu w innych źródłach nie znalazłem (por. RHSJ, t. 1: 748; RSHJ, t. 2: 315).

Derywat **butina*, oznaczony pionowymi falującymi liniami, tworzy zwarty areał, obejmujący Serbię z Wojwodiną oraz dwa punkty na północy Czarnogóry. Obocznie z formą męską występuje też w serbskim p. 67 i w macedońskim 98, poza tym zanotowano **butina* w dwóch punktach na zachód od Sarajewa (47, 59). Derywat ten słowniki notują od XIX wieku (RHSJ, t. 1: 749; RSHJ, t. 2: 316).

Na gruncie serbsko-chorwackim **butъ* poświadczony jest od XVIII wieku, m. in. w znaczeniu ‘udo’ (człowieka), częściej zaś ‘udziec zwierzęcia’, por. chorw. *büt*, serb. *бѹт*, *бѹТ* (RHSJ, t. 1: 748–749; RSHJ, t. 2: 314–315). Słowniki macedońskie mają *бѹТ* w znaczeniu ‘udo człowieka’, jak i ‘udziec zwierzęcia’ (RMJ, t. 1: 50; TRMJ, t. 1: 199). W języku bułgarskim *бѹТ* oznacza przede wszystkim ‘udziec zwierzęcia’, ale potocznie też ‘udo człowieka’ (RSBKE, t. 1: 90; RBE, t. 1: 1016).

Komisje narodowe OLA do nazw literackich zaliczyły tylko chorwackie *butina* (obok *bedro*).

Zanotowana w rozproszeniu w różnych częściach Bułgarii pożyczka turecka **bažakъ* (z tur. *bacak* ‘noga’, por. ŠKALJIĆ 111; BER, t. 1: 25): *bažak* (118, 121, 122), *bažak* (132, 136), *bažak* (141), *bažə* (130) w znaczeniu ‘udo’ w języku bułgarskim należy do niższej warstwy językowej, właściwie do żargonu (RBE, t. 1: 494; BTR 40). Jako wyraźnie nacechowany negatywnie turcyzm bywa używany w dowcipach. W źródłach chorwackich i serbskich słowa tego nie znalazłem.

Zapisany raz w punkcie chorwackim we wschodniej Austrii wyraz *čam̩pa* ‘udo’ (147a) jest zapewne pożyczką wł. *zampa* ‘łapa, noga’. Szerzej znany jest w znaczeniu ‘pazur, szpon’ u dzikich zwierząt oraz ‘kleszcze raka’ (SKOK, t. 1: 29).

Zapóżylenie litew. *kùlšė* 'górna część uda', 'biodro' zanotowano w OLA w kilku skupiskach na oznaczenie 'uda': na Białorusi szerokim pasem na pograniczu litewskim ^l*kul'sha* (337, 343–345), *kul'sha* (358), na wschodniej Ukrainie *kul'sha* (446), ^l*kul'sha* (481, 494, 505) oraz w południowej Rosji *kul'sha* (774, 830), ^l*kul'sha* (843, 847, 849). W opisowym określeniu 'uda' w polskim punkcie pod Hrubieszowem (324) „ut *kulšy* do kolana noga bol'i” wyraz *kulsza* został użyty w znaczeniu 'biodro'. W materiałach porównawczych mamy dalsze poświadczenia wyrazu *kulsza* w znaczeniu 'udo'. Z terenu Polski pochodzi *kulsz* spod Bielska Podlaskiego oraz *kulsza* spod Suwałk, poza tym zanotowano *kulša* w punkcie przesiadkowym od repatriantów spod Poniewieża na Litwie (MAGP, t. 9, m. 418, s. 48). W języku białoruskim *кульша, кулша* w znaczeniu 'udo' poświadczona jest od XVI wieku (HSBM, t. 16: 216), por. też w SłPogr (t. 2: 567) *кўльша* znaczenie 3 z terenu Litwy. Jako rzadką w znaczeniu 'udo' podaje ukr. *кўльша* współczesny słownik ukraiński (SUM, t. 4: 396, por. też ESUM, t. 3: 138). Natomiast gwarowy słownik rosyjski notuje z zachodniej i południowej Rosji (spod Brińska, Orła i Kurska) *кульжа, кўльша* i *кульшá* tylko w znaczeniu 'piszczel', 'kość goleniowa' (SRNG, t. 16: 74, 76; DAL, t. 2: 217). Szerszy zasięg w językach wschodniosłowiańskich oraz w języku polskim ma ta pożyczka litewska w znaczeniu 'biodro', 'kość biodrowa', por. VASMER (t. 2: 413), SŁAWSKI (t. 3: 354–355), ESBM (t. 5: 156–157), ESUM (t. 3: 138).

Zapóżylenie litewskie **kumpjakъ* (*kum'p'ak, kun'p'ak, kump'jak* 386, *kun'b'ak* 328), z litew. *kūmpis* (por. ESBM, t. 5: 158), występuje na Białorusi szerokim pasem wzdłuż północnej części pogranicza litewskiego, a także w głębi kraju koło Mińska (357) i na południe od Mińska (386). Pożyczka ta w znaczeniu 'szynka', 'udziec wieprzowy' ma znacznie szerszy zasięg na Białorusi w postaciach *компъ, кумпъ, кумпъ, кумтъ, кунпъ, кунпъ* i *кумпяк, кунпяк, кунбяк* (HSBM, t. 15: 250, t. 16: 218; SłPogr, t. 2: 570; ESBM, t. 5: 158), w języku polskim i w dialektach polskich *komp, kump, kumpie, kumpia*, pl *kapie, kumpiak* (SŁAWSKI, t. 3: 363–364), na Ukrainie *кумп, кунп, ко́мпа, ко́мплі* (ESUM, t. 3: 140) i w dialektach rosyjskich na terenie Litwy i Łotwy *кумпяк* i deminutivum *кумпячок* (SRNG, t. 16: 86).

Sporadycznie zapisane w OLA litewskie zapóżylenie *klušn'ak* (**kljušňjakъ*) 'udo' koło Mołodeczna (347) ma potwierdzenie w SłPogr (t. 2: 485–486) z terenu na południe od Mińska. Szerszy zasięg w dialektach białoruskich mają, wywodzące się z tego samego źródła litewskiego *klišė* 'noga', nazwy *кляшнія* 'staw biodrowy' i *кляшнія* 'zakończenie nogi raka' oraz *кляшні* 'rodzaj powozu' (ESBM, t. 5: 74–75).

Zupełnie odosobniona jest pożyczka niemiecka *šynk'el* (z niem. *Schenkel* 'udo') zapisana obocznie z nazwami *udyо* n i *ut* m w Sulejewie (269) pod Gostyninem.

* * *

Nazwy ‘uda’ tworzą dosyć skomplikowane podziały terenowe. Kilka z nich zajmuje obszerne arealy.

Nazwa **Jeźbka* występuje głównie w Rosji oraz we wschodnich częściach Białorusi i Ukrainy. Na tym terenie występuje też kilka rzadszych derywatów od tego rdzenia.

Szczególny układ terenowy ma występująca na znacznym obszarze Słowiańszczyzny nazwa **stegno*. Tworzy ona kilka obszernych i kilka mniejszych skupisk: w Czechach i w części Słowacji, na większości obszaru Ukrainy i Białorusi, w północnej Rosji, w części Słowenii, w Czarnogórze, ale także w wielu rozproszonych wysepkach. Na pograniczu białorusko-rosyjskim i ukraińsko-rosyjskim tworzą obie nazwy obszerne pasy przejściowe. Na południu Słowiańszczyzny zapewne częściowo została wyparta przez pożyczkę turecką **butъ* i **butina*.

Polskę wydziela wewnętrznie bardzo zróżnicowana nazwa **udo* n i **udъ* m.

Na północy Rosji obszerny zwarty teren zajmuje **χoľbka*, tworząca też kilka wysp wysuniętych bardziej na południe.

Na południu Słowiańszczyzny znaczny teren zajmuje wewnętrznie zróżnicowana pożyczka turecka **butъ* i **butina*.

Dosyć zwarte, chociaż stosunkowo niewielkie arealy, tworzą wreszcie na pograniczu czesko-polskim **kyta* i **kyto* oraz na pograniczu słowacko-polskim nazwy opisowe typu **grubO tělo*, **noga vъ grubizně* itp.

Wyraźne skupiska tworzą też pożyczki litewskie na Białorusi i Ukrainie oraz w Rosji.

Wiele nazw ‘uda’ odnosi się również do innych części ciała, jak ‘biodro’ (znaczenia ‘biodro’ i ‘udo’ w wielu słownikach są podawane łącznie), ‘staw biodrowy’, ‘kość biodrowa’, ‘nerka’, ‘łydka’, ‘goleń’, ‘kość goleniowa’, a nawet ‘stopa’ i części stopy’. Wiele z nich zanotowano w OLA zupełnie rzadko, nieraz nawet tylko w jednym punkcie. Większość nazw, nawet tych stosunkowo rzadkich, ma nawiązania w materiałach porównawczych spoza OLA. Niektórych nazw rzadkich nie udało się jednak objaśnić.

Literatura

- AGM — *Atlas gwar mazowieckich*, t. 1, opr. H. Horodyska–Gadkowska, A. Strzyżewska–Zaremba, t. 2–10 opr. A. Kowalska, A. Strzyżewska–Zaremba, Wrocław 1971–1992.
 AJPP — Małecki M., Nitsch K., *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków 1934.

- BASRJ — *Большой академический словарь русского языка*, ред. Г. Н. Складневская, Москва 2004–.
- BER — *Български етимологичен речник*, ред. Вл. Георгиев (И. Дуриданов, М. Рачева, Т. А. Тодоров), София 1971–.
- BEZLAJ — Bezljaj F., *Etimološki slovar slovenskega jezika*, knj. 1–4, Ljubljana 1977–2005.
- BORYŚ — Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- BTR — *Български тълковен речник*, ред. Л. Андрейчин и др. Четвърто издание допълнено и преработено от Д. Попов, София 1996.
- BUFFA — Buffa F., *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, Bratislava 1953.
- DAL — Даль Вл., *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1–4, Москва 1955–1956.
- DEJNA AtlKiel — Dejna K., *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, t. 1–6, Łódź 1962–1968.
- DEJNA PLPJ — Dejna K., *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, t. 1–2, Łódź 1951–1953.
- ESBM — *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, рэд. В. У. Мартынаў, Мінск 1978–.
- ESJS — *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, red. E. Havlová, A. Erhart, Praha 1989–.
- ESSJ — *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, ред. О. Н. Трубачев, Москва 1974–.
- ESUM — *Етимологічний словник української мови*, ред. О. С. Мельничук, Київ 1982–.
- GbSI — Gebauer J., *Slovník staročeský*, t. 1–2, Praha 1903–1916.
- HRINČ — Грінченко Б., *Словарь української мови*, т. 1–4, Київ 1907–1909.
- HSBM — *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, рэд. А. Жураўскі, Мінск 1982–.
- HSSJ — *Historický slovník slovenského jazyka*, red. M. Majtán, t. 1–7, Bratislava 1991–2008.
- JUNGMANN — Jungmann J., *Slovník česko-německý*, d. 1–5, Praha 1835–1839.
- KOTT — Kott F. Š., *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický*, sv. 1–7, Praha 1878–1893.
- LAB — *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах*, рэд. М. В. Бірыла, Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск 1993–1998.
- LAMPRECHT — Lamprecht A., *Slovník středoopavského nářečí*, Ostrava 1963.
- LINDE — Linde M.S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów 1854–1860, wyd. 3. fotooffsetowe, Warszawa 1951.
- MACHEK — Machek V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.
- MAGP — *Mały atlas gwar polskich*, t. 1–13, opr. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kier. K. Nitscha, od t. 3 pod kier. M. Karasia i Z. Stamirowskiej, od t. 9 pod kier. M. Karasia, Wrocław 1957–1970.

- OLA 1 — *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия лексико-словообразовательная, вып. 1: *Животный мир*, ред. В. И. Аванесов, В. В. Иванов, Москва 1988–.
- OLA 9 — *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия лексико-словообразовательная, вып. 9: *Человек*; *Ogólnostowiański atlas językowy*. Seria leksykalno-słownikowa, t. 9: *Człowiek*, ред. J. Siatkowski, J. Waniakowa, Kraków 2009.
- OŽEGOV — Ожегов С. И., *Словарь русского языка*, Москва 1952.
- PLET — Pleteršnik M., *Slovensko–nemški slovar*, zv. 1–2, Ljubljana 1894–1895.
- PS — *Příruční slovník jazyka českého*, sv. 1–8, Praha 1933–1957.
- RBE — *Речник на българския език*, ред. К. Чолакова, София 1977–.
- RHSJ — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, d. 1–23, Zagreb 1880–1976.
- RMJ — *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, ред. Б. Конески, т. 1–3, Скопје 1961–1966.
- RSBKE — *Речник на съвременния български книжовен език*, ред. Ст. Романски, т. 1–3, София 1955–1959.
- RSHJ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд 1959–.
- S XVII–XVIII — *Słownik języka polskiego XVII w. i 1. połowy XVIII wieku*, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1999–.
- SCHUSTER–ŠEWC — Schuster–Šewc H., *Historisch–etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bd. 1–5, Bautzen 1978–1996.
- SGD — Szymczak M., *Słownik gwary Domaniówka w powiecie łęczyckim*, cz. 1–8, Wrocław 1962–1973.
- SGPA — *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, od t. 2 pod kier. J. Reichana, od t. 6 pod kier. J. Okoniowej, Wrocław 1977–.
- SGPK — Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków 1900–1911.
- SIATKOWSKI a — Siatkowski J., *Słowiańskie nazwy ‘nerek’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, „Bohemistyka”, t. 8 (2007–2008).
- SIATKOWSKI b — Siatkowski J., *Słowiańskie nazwy ‘łydki’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 44, 2009.
- SJPD — *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- SKOK — Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 1–4, Zagreb 1971–1974.
- SŁAWSKI — Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków 1952–1982.
- SŹPogr — *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча у пяці тамах*, рэд. Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск 1979–1986.
- SOBIERAJSKI APGS — Sobierajski Z., *Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji*, t. 1–4, Poznań 1966–1977.
- SOCHOVÁ — Sochová Z., *Lašská slovní zásoba*, Praha 2001.
- SP XVI — *Słownik polszczyzny XVI wieku*, ред. M. R. Maýenowa, (F. Perłowski), Wrocław 1966–.

- SrezMat — Срезневский И. И., *Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, Санкт-Петербург 1893–1912.
- SRJ XI–XVII — *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ред. С. Г. Бархударов (Ф. П. Филин, Д. Н. Шмелев, Г. А. Богатова), Москва 1975–.
- SRJ XVIII — *Словарь русского языка XVIII века*, ред. Ю. С. Сорокин (З. М. Петрова), Ленинград (Санкт-Петербург) 1984–.
- SRNG — *Словарь русских народных говоров*. Составил (с П т. гл. ред.) Ф. П. Филин, Москва : Ленинград 1965–.
- SSA — *Sorbischer Sprachatlas*, Bd. 1–10, bearb. von H. Faßke, H. Jentsch und S. Michalk, Bd. 11–15 von H. Faßke, Bautzen 1965–1996.
- SSJ — *Slovník slovenského jazyka*, ред. S. Peciar, t. 1–6, Bratislava 1959–1968.
- SSJČ — *Slovník spisovného jazyka českého*, t. 1–4, ред. V. Havránek, Praha 1960–1971.
- SSKJ — *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, knj. 1–5, Ljubljana 1970–1991.
- SSN — *Slovník slovenských nářečí*, ред. I. Ripka, Bratislava 1994–.
- SSRLJ — *Словарь современного русского литературного языка*, ред. Ф. П. Филин, т. 1–17, Москва–Ленинград 1950–1965.
- SStp — *Słownik staropolski*, ред. S. Urbańczyk, t. 1–11, Warszawa 1953 — Kraków 2004.
- Stěsl — *Staročeský slovník*, ред. V. Havránek, F. Ryšánek, I. Němec, Praha 1977–.
- SUM — *Словник української мови*, ред. І. К. Білодід, т. 1–11, Київ 1970–1980.
- SUM XVI–XVII — *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.*, ред. Д. Гринчишин, Львів 1994–.
- SW — *Słownik języka polskiego*, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. 1–8, Warszawa 1908–1927 (tzw. *Słownik warszawski*).
- ŠKALJIĆ — Škaljić A., *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Šesto izdanje, Sarajevo 1989.
- TRMJ — *Толковен речник на македонскиот јазик*, гл. ред. К. Конески, Скопје 2003–.
- TSBM — *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, пад рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы), т. 1–5, Мінск 1977–1984.
- ТУМЧЕНКО — Тимченко Є., *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса, т. 1–2, Київ–Нью-Йорк 2002–2003.
- VASMER — Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с нем. и дополнения О. Н. Трубачева, т. 1–4, Москва 1964–1973.
- ZARĘBA — Zaręba A., *Atlas językowy Śląska*, t. 1–7, Kraków 1969–1989, t. 8, Warszawa 1996.
- ZIERHOFFER — Zierhoffer K., *Łydka i jej synonimy w gwarach i historii języka polskiego na tle ogólnosłowiańskim*, [w:] tenże, *Studia z historii i geografii słownictwa polskiego i słowiańskiego*, Poznań 1963.

Summary

Slavic words for the “thigh” in the light of dialectal material and historical sources

The words for the thigh have a complex distribution in Slavic. Thus, the word **ležbka* is found mainly in Russia and in the eastern parts of Belarus and Ukraine. The word **stegno* is found in a few large and several smaller clusters in the Czech Republic, parts of Slovakia, in a large part of Ukraine and Belarus, in northern Russia, in some areas in Slovenia, Montenegro, and it is scattered in numerous other places. These words make extensive transitional belts along the border between Belorussia and Russia as well as between Ukraine and Russia. In Poland both the variants **udo* n and **ud* m are used. In a vast area in Northern Russia the term **χολbka* is used. The Turkish borrowings **but* and **butina* occur in a large area in South Slavic. Along the border between Poland and the Czech Republic we find compact, although relatively small areas in which the forms **kyta* i **kyto* are found, whereas the areas next to the border between Poland and Slovakia use compound forms such as **grubO tělo*, **noga v b grubizně*, etc. Moreover, in large areas in Belarus, Ukraine, and Russia we find Lithuanian borrowings. Many of the words for the thigh also refer to other parts of the body, such as the hip (the meanings “hip” and “thigh” are provided by many dictionaries alongside), the hip bone, the kidney, the calf, the shin, the foot or parts of the foot. Many of these words have been recorded in *The General Slavic Linguistic Atlas (OLA)* only in very rare instances, at times only at one point. However, most of them have been referred to in comparative documents other than the *OLA*.